

қолмоқда. Биномлар ҳам, ўз навбатида, деривацион асос хизматини ўташи ва янада кенгрок структуралы бирикмаларни шаклантириш жараёнида иштирок этишлари мумкин, чунки тил бирликларининг синтагматик имкониятлари биргина валентлик даражасида чекланиб қолмайди.

Адабиётлар

1. O'Grady W., Dobrovolsky M., Katamba F. Contemporary Linguistics. - Harlow – Essex: Longman, 1997. -P. 755.
2. Кубрякова Е.С. Деривация, транспозиция, конверсия. //Вопросы языкознания. 1974. -С. 61-72.
3. Кубрякова Е.С. Панкрац Ю.Г. О типологии процессов деривации. // Теоретические аспекты деривации. -Пермь: 1982. -С. 7-20.
4. Рахимов А. Лексик ва семантик деривация муаммолари. -Тошкент: «Наврўз», 2011. 170-б.
5. Турниёзов Н. Ўзбек дериватологиясининг бугунги аҳволи ва истиқбол тараққиёти ҳақида. //Тил тараққиётининг деривацион қонуниятлари. -Самарқанд: 2009. 3-6-б.
6. Четин М. Ҳозирги ўзбек ва турк тилларида сўз бирикмалари синтактик деривацияси. Филол.фан. номзодидисс. ... автореф. -Тошкент: 2002. 23-б.
7. Шапошникова М.В. Системные диахронические изменения лексико-семантического кода английского языка в лингвоэтническом аспекте. -Иркутск: 1999. -С.243.

РЕЗЮМЕ

Мақолада дериватологиянинг фан сифатида тараққий этиши, унинг шаклланиши ва ривожланишига доир маълумотлар берилган. Шунингдек, мақолада асосий этибор сўз бирикмалари структур-семантик тузилишидаги силжишларнинг деривацион жараёнлар, тил тизими динамикаси билан боғлиқ жиҳатларига қаратилган. Сўз бирикмалари деривацион хусусиятлари таҳлилида йирик тилшуносларнинг фикрларига таянилган.

РЕЗЮМЕ

В статье даётся информация о развитии, формировании и эволюции дериватологии как предмета. Особое внимание уделяется структурно-семантическому построению словосочетаний, изменениям в деривационном процессе, и связи динамики языковой системы. Процесс анализа деривационных особенностей словосочетаний основан на мнениях известных языковедов.

SUMMARY

The article provides information on formation, development and evolution of derivatology as a science. The article also focuses on the structural-semantic construction of word combinations changes in the derivative process as well as aspects related to language system dynamics. The analysis of the derivative features of word combinations is based on the ideas of the famous linguists.

ПАРСЫША СӨЗЛЕРДЕН ЖАСАЛҒАН АДАМ АТЛАРЫ

З.Ж.Даниярова-докторант

Ўзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Таянч сўзлар: фольклор, тил, туркий тиллар, антропоним, форсча исмлар, арабча исмлар, маданий мерос.

Ключевые слова: фольклор, язык, тюркские языки, антропоним, персидские имена, арабские имена, культурное наследие

Key words: folklore, language, Turkic languages, antroponyms, Persian names, Arabic names, cultural heritage.

Қарақалпақ халық аўызеки дәретпелери тили халқымыздың даналығын, оның тарихый раўажланыў дәўирлерин өзінде сәўлендириўши бийбаха мийрас болып есапланады. Бизге белгили, қарақалпақ фольклорының лексикалық курамында араб тил қатламлары менен парсы тилинің сөзлери де көплек ушырасады. Парсы тилинің түркий тиллерине хәм түркий тилинің бир шақабы болған қарақалпақ тилине тәсири туўралы көплеген тилши илимпазлар өзлериниң баҳалы пикирлерин билдирген [1:37].

Ҳақыйқатында да, парсы тилинің қатламлары әйемги дәўирлерден басланып, түркий хәм иран қәўимлериниң өз ара тығыз байланысы нәтийжесинде хәм араблар менен парсылардың Орта Азия, Қазақстан аймақларында үстемлик етип илим хәм мәдениатын, динин кең көлемде енгизиўине байланыслы түркий тиллес халықлардың айырым орынларында согд тилинде де, түркий тилинде де сөйлесетуғынлығын айтқан еди. [2:24]. Бул жағдай парсы тиллеринен гейпара түркий тиллер менен бир қатарда қарақалпақ тилинде хәм фольклорында айырым сөзлер менен терминлердиң хәм адам атларының келип кириўине тәсирин тийгизген.

Атап айтқанда, парсы тилиндеги **жан, дос, дана, пир, перде, таза, дурыс, гүл, пахта** хәм.т.б. сөзлер қарақалпақша адам атларын жасаўда антропокомпонентлик хызметте келип парсыша сөзлер менен бирге адам атларын жасайды [2:163]. Мысалы:

Жаскеленниң жақсы көрген,

Бир ғана досты бар еди,

Атын оның **Жандос** дер

(«Жаскелен», 44-том, 220-бет).

Гүлбазар қызымның сиңлиси **Улжан**,

Буларды жақсы дейип айтпайды бир жан

(«Бекимбет бақсының баязы», 65-т,439-б).

Жан сөзи О.Бекбаўлов мийнетлеринде арабша сөз болып «адамның жаны, жанлы мақлук, жанлы адам» мәнилерин билдиреди деп келтирилсе [3:34], Э.Бегматов [4:137] хәм О.Доспанов [5:28] мийнетлеринде жан сөзинен басланған адам атларын парсы тилине киргизген.

Гүл сөзи парсыша «гүлдей шырайлы, гөззал яки өмири гүлдей ашық болсын» [4:91] мәнилерин билдиреди.

Жийдели-Байсын елинде,

Ерман байдың, шырағым,

Гүлбийби арыў қызы едим (4-т, «Алп», 466-б).

Өтеш **Қурбангүлге** деди: апай сен,

Саған айтар мәсләхәтим қабыл ал («Өтеш батыр»,62-т, 340-б)

О.Сайымбетов гүл сөзи қарақалпақ тилинде ҳаял-қызларға байланыслы адам атларының курамында ер-келетіў мәнисин береді хәм өнимли қолланылады, гейде ерлерге байланыслы адам атларының биринши компоненти болып та келе береді [2:48] деп атап өткен еди. Бундай атлар фольклорлық шығармаларда да көплек ушырасады.

Жыллар өтип ханның баласы **Гүлбүлбүл** он алты жасқа толыпты (69-т, «Бт ерт», 244-б).

Түрекенің арғы бабасы **Гүлмурат** көреген (83-т, «Аўыз» гүр, 380-б).

Пир сөзи парсыша «кексе, ғарры хәм әўлийе, мәлим бир өнердиң тийкаршысы» деп жүритиледи [6:219]. Және бир мийнетте «устаз,басшы» [7:178] хәм қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлигинде «көп жасаған адам. кексе киси, ғарры. 2. дин. с. қоллап жәрдем беріўши диний басшы, сүйеўши, жәрдемши, қоллаўшы» [8:111] сыяқлы мәнилерди билдиреди. Бул сөз бенен басланған адам атлары фольклорлық шығармаларда, дерлик, аз қолланылған. Мәселен,

Бул кыздың даңкын еситкен мүйтен урыўының самат тийресинен **Пиреке** деген жуўабый жигит жуўап айтысыў ушын кыздың үйине песиннен өте қыдырып барады (94-т, «Жуўап айтыс», 292-б).

Бунда Пиреке атындағы -еке аффикси қарақалпақ тилинде адам атларын қысқартыўда қолланылып, киширейтийў хэм еркелетийў мәнисин береді.

Пирлеспес үлкени Юсуп баласы,

Ерегиске кимнің болар шарасы
(62-т, Өтеш батыр, 329-б).

Пирлеспес аты пирдің лепеси, кәраматы, күдирети деген мағаналарды билдиреди [5: 51].

Дос сөзи парсыша «1. Биреў менен жақын дослық байланысы бар адам, татыў турыўшылар, 2.Қандай да бир нәрсениң ямаса биреўдің тәрептары, соның қорғаўшысы. Аўыс. Ғамқоршы, руўхый азық» [8:82]. Э.Бегматов мийнетинде болса «әкесине яки өзинен алдыңғы ажаға хэм ажапаларына жолдас, ес болып жүрсин» деген мәнилери көрсетилген[4:121]. Хәзирги қарақалпақ тилинде тек ғана дос компонентинен тура-туғын адам атлары ушыраспайды. Бирақ фольклорлық шығармаларда төмендегише антропонимлер қолланылған.

Сол дәўирде Тамдыбулақ әтирапына Қырдан көшип келген **Дос**, Қос деген батырлар жайғасып, олар да өз дөгериге хәкимин жүргизе баслапты (82-т, «Шешенлик сөз», 318-б).

Есениң сөзине **Досан** иркилди (62-т, Өт б, 356-б).

Бир күни Әлеўше хан шахсыпасының үстинде қарақалпақтан **Досым** бий, қазақтан Ерим бий, Сараман, Мүлкаман, Қалқаман деген мәхремлери менен отырған ўақта, Хәким кәл аўзы жыбырлап ханға қарады (28-т, «Ер сайым», 111-б).

Бурынғы өткен заманда Кәўендер деген бир бай болыпты. Сол Кәўендер байдан **Досберген** деген бир жарлы жигит мың тилла қарызға алып, басқа бир елге саўдагерлик етип кетеди (67-т, «Қыя» ерт, 172-б).

Меңлибайдың **Досекбай** деген қаратамыр жорасы бар екен (83-т, «Аў гүр», 370-б).

Ақшам жатпай, күн тынбай жети күн жүрип, **Досмәмбет** дәрбентке келип атасын көрип, атасына бесалты аўыз ўарсақы айтып турған усайды (1-т, «Алпамыс», 33-б).

Әдебиятлар

1. Баскаков Н. Состав лексики каракалпакского языка и структура слов. В кн: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков IV. Лексика. –Москва: 1962.
2. Сайымбетов О.Т. Каракалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. –Нөкис: “Билим” 2000. 54-б.
3. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб парсы лексикасы хэм оның тарийхый лингвистикалық характеристикасы. – Нөкис: “Қарақалпақстан” 1979; Бекбаўлов О, Мамбетназаров Қахарманлық дастанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги. – Нөкис: “Билим” 1992.
4. Бегматов Э. Ўзбек исмлари изоҳи. –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2016.
5. Доспанов О, Доспанова Д. Исмниңиздин сыры неде? –Нөкис: “Қарақалпақстан” 2009.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси п ҳарфи. –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти
7. Гафуров А. Имя и история. –Москва: “Наука” 1987.
8. Карақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. 1-т., 1982; 2-т., 1984; 3-т., 1988; 4-т., 1992. –Нөкис: “Қарақалпақстан”.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ тили форс, кейинчалик араб тилинің интенсив равишда таъсир этиши сабабидан ўзига кўпгина форсча, арабча ва улар орқали бошқа тиллардан хам сўзлар қабул қилғанлиги ҳақида сўз боради. Шунинг учун фольклор асарлари тилидаги форсча киши исмлари тадқиқод объекти этиб танланди. Қарақалпақ халқ оғзаки ижодиёти тили халқимизнинг донолигини, акс эттирувчи бебаҳо мерос ҳисобланади. Бизга аёнки, қарақалпақ фольклори лексик қатламида араб тили билан бирга форс тилининг сўзлари кўплаб учрайди. Антропонимлар халқ маданиятининг тилда қўринишини ва миллийлигини аниқлаш билан шуғулланади. Исмларнинг халқ тарихи, маданияти, турмуш тарзи, психологияси ҳақида дарак берувчи манба эканлиги мисоллар асосида кўрсатиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о том, что в каракалпакский язык, под влиянием персидского, а затем и арабского языка, вошло много слов из этих языков, также через них слова из других языков. В качестве объекта исследования выбраны персидские имена людей из произведений народного фольклора. Язык каракалпакского устного народного творчества является бесценным наследием, отражающим мудрость нашего народа, периоды его исторического развития. В лексическом слое каракалпакского фольклора много слов из арабского и персидского языков. Антропонимы отражают в языке культуру и национальные особенности народа. На основа примеров показано, что имена отражают историю, культуру, образ жизни и психологию народа.

SUMMARY

In the article it is stated, that under the influence of the Persian, then Arabic language there are many words from these languages, and through them from other languages as well. The Persian names from folklore were chosen as the object of the given research. The language of Karakalpak folklore is considered to be an invaluable heritage, reflecting the wisdom of the people and the periods of their historical development. In the lexical layer of Karakalpak folklore there are many borrowings from the Arabic and Persian languages. Antroponyms reflect in the language the history, culture, lifestyle and psychology of the people.